

Bencsik Péter

A KIVÁNDORLÁS ÉS A MAGYAR ÁLLAMPOLGÁRSÁG, 1948–1978*

2020 márciusában az Ausztrál Szövetségi Bíróság Melbourne-ben ítéletet hozott abban a keresetben, amelyet egy választópolgár nyújtott be az ausztrál pénzügyminiszter ellen, azt állítva, hogy Josh Frydenberg nemcsak ausztrál, hanem magyar állampolgár is. A hatályos ausztrál alkotmány értelmében ketős állampolgárok nem lehetnek parlamenti képviselők; a felperest az motiválta, hogy a bíróság ítélete alapján Frydenberg veszítse el képviselői mandátumát, ami feltehetően politikai karrierje végét is jelentette volna. A kereset arra hivatkozott, hogy az 1971. július 17-én Melbourne-ben született Frydenberg édesanyja, Strausz Erika 1949-ben (hatéves kisgyermekként, szüleivel együtt) hagyta el Magyarországot. Amennyiben Erika nem vesztette el állampolgárságát, akkor a magyar állampolgári jog szerint, amely a leszármazás, vagyis a „vér joga” (*ius sanguinis*) alapján áll (szemben az ausztrál „föld joga”, a *ius soli* elvével), évtizedekkel később született gyermekei is örökölték magyar állampolgárságát. A bíróság végül elutasította a keresetet, kimondva, hogy Frydenberg nem magyar állampolgár.¹

Témánknak tehát nemcsak akadémikus, hanem praktikus jelentősége is van. Ennek ellenére a kérdéssel a szakirodalomban eddig csak érintőlegesen foglalkoztak. Céлом az, hogy megvizsgáljam: mi volt a kapcsolat a kivándorlás és a magyar állampolgárság elvesztése között az 1945 utáni évtizedekben. Nem foglalkozom tehát az állampolgársági jog egészével, csak az állampolgárság elvesztésének kivándorlással összefüggő elemeivel. Nyilvánvaló jogi vonatkozásai mellett a kérdés az állam által alkalmazott (intézményes) erőszak vizsgálata szempontjából is fontos: az állampolgárság nem önkéntes elvesztése (megfosztás vagy kényszerített lemondás) ugyanis erőszaknak minősíthető, legalábbis a fogalom szélesebb értelmezése esetén, amely a fizikai mellett a pszichikai, a strukturális, a kulturális és a szimbolikus erőszakot is magába foglalja.²

* A tanulmány az MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport (projektszám 0322107), illetve az NKFIH K 138048 számú pályázatának támogatásával készült.

¹ *Jeremy Gans*: Game of Shells. How the communists saved Josh Frydenberg. (<https://bit.ly/3PvjVVE>, letöltés 2022. márc. 28.)

² *Tomka Béla*: Erőszak a történelemben: jelentések és hosszú távú trendek. *Aetas* 33. (2018) 3. sz. 171–176.

Történeti előzmények

A magyar kivándorlási jogot először még az első világháború előtt kodifikálták. A 19. század végi részleges szabályozásokat követően az első kivándorlási törvényt 1903-ban fogadta el az országgyűlés, az útlevél-, a határrendőrségről szóló és az idegenrendészeti törvénnyel együtt.³ A kivándorlás, amelynek szabályozását 1909-ben jelentősen módosították, a századelő korszakának egyik legfontosabb problémája volt.⁴ Évről évre 100-200 000 fő hagyta el az országot, elsősorban az Egyesült Államok irányába. A kivándorlók többsége úgy indult útnak, hogy csak néhány évre távozik, majd megspórolt pénzével együtt visszatér. Legtöbbjük földbirtokot vásárolt volna. A magyar kormány kezdetben már csak ezért sem akarta meggátolni vagy korlátozni a kivándorlást. Szerette volna azonban ellenőrzése alá vonni és felügyelni a folyamatot. A kivándorló akkori fogalma nem is egyezett meg a szó mai jelentésével. Az 1903-as törvény azt minősítette kivándorlónak, „aki tartós kereset céljából bizonytalan időre külföldre távozik”, 1909-től viszont az egy évnél hosszabb időre távozókat sorolták ebbe a kategóriába. A kivándorlók ennek értelmében természetesen megtartották magyar állampolgárságukat – maga a kormány pedig abban bízott, hogy néhány évvel később hazatérnek majd. Valójában azonban többségük tartósan az Újvilágban maradt. Az évtizedekkel korábban született első magyar állampolgársági törvény ugyanakkor az állampolgárság elvesztésének lehetőségei közé beiktatta a távollét esetét is: aki tíz évig megszokás nélkül az ország határain kívül tartózkodott, elvesztette állampolgárságát.⁵ Ennek következtében a századfordulón távozók közül sokan jártak így.

A gazdasági okok által motivált emigráció jelensége az első világháború kitörésekor átmenetileg véget ért. A kormány 1914 nyarán megtiltotta a kivándorlást, hogy meggátolja a védköteles férfiak távozását az országból. A háború után a távozás újra lehetségessé vált, ekkor azonban már az Egyesült Államok által bevezetett bevándorlási kvóták érintették súlyosan a Magyarországról távozni kívánókat. A magyar kvóta ugyanis nem haladta meg az évi 1000 főt. A kivándorlók ezért új célszülőket kerestek, köztük Kanadát, Brazíliát, Argentínát és kisebb

³ 1903. évi IV. tc. a kivándorlásról; 1903. évi V. tc. külföldieknek a magyar korona országai területén való lakhatásáról; 1903. évi VI. tc. az útlevélügyről; 1903. évi VIII. tc. a határrendőrségről. (Az 1949 előtti törvények szövegét lásd a Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytar című sorozat évente megjelent kötetében.)

⁴ 1909. évi II. tc. a kivándorlásról.

⁵ 1879. évi L. tc. a magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről, 31. §. A törvény ugyanitt kimondta az alábbiakat is: „A távollét folytonossága megszakítatik az által, ha az eltávozott magyar állampolgárságának fentartását a fentebb nevezett illetékes hatóságnak bejelenti, vagy újabb utlevelet szerez, vagy valamely osztrák–magyar konzuli hivataltól tartózkodási jegyet nyer, avagy valamely osztrák–magyar konzuli község anyakönyvébe beiratik.”

mértékben Ausztráliát is. A kivándorlók száma a háború előttinek a töredékére esett vissza. A gazdasági világválság újabb akadályokat gördített az országukat elhagyni szándékozók elé – a legtöbb ország szigorúan korlátozta a bevándorlást. Mindezek következtében a kivándorlás elvesztette 1914 előtti gazdasági és társadalmi jelentőségét. Igény ugyan lett volna rá, de a megváltozott körülmények miatt jelentősen csökkent a távozók száma. Talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy az 1909-es kivándorlási törvény hatályban maradt – igaz, kormány- és miniszteri rendeletekkel módosították azt.⁶

Az 1930-as években az ország elhagyásának fő mozgatórugója még mindig a külföldi munkavállalás lehetősége volt. Ennek hátterében leginkább az agrárszegénység és agrár-túlnépesedés állt, más okok még ekkor is csak kevésbé járultak hozzá. Az ilyen egyéb okok közé sorolható a zsidók üldözése is. Bár a zsidóság 1939 előtt valóban felülreprezentált volt a kivándorlók között,⁷ a zsidó lakosság többsége nem tudta és nem is feltétlenül akarta elhagyni az országot.

A második világháború kitörésekor, 1939-ben a kivándorlást ismét megtiltották. A faji diszkrimináció miatti kivándorlás ekkor vehette volna igazán kezdetét, ám ezt a magyar kivándorlási tilalom mellett az is lehetetlenné tette, hogy a legtöbb európai (és azon kívüli) állam korlátozta vagy egyenesen tiltotta a zsidók bevándorlását. 1939-ben módosították az állampolgársági törvényt is, mégpedig úgy, hogy ettől kezdve megfosztható volt állampolgárságától az a személy, „aki az ország területének elhagyására vonatkozó jogszabályok megszegésével vagy kijátszásával külföldre távozik”.⁸ A törvény épp a háború kitörésének napján lépett hatályba. Bár a rendelkezés értelmezhető lett volna minden illegális határátlépésre is, a törvényalkotó feltehetően tartósan távozókra, az illegálisan emigrálókra gondolt. Az állampolgárságtól való megfosztás azonban még az ő esetükben sem volt automatikus következmény, csak lehetőség.

A második világháború utáni fejlemények

A háború utáni kivándorlást elsősorban politikai motiváltság jellemzi. A Vörös Hadsereg és a formálódó kommunista uralom elől sokan menekültek Nyugatra, köztük valódi háborús bűnösök is. A „népi demokratikus” Magyarországra visszatérőket ezért szűrtáborokban komoly politikai vizsgálat alá vonták, függetlenül

⁶ *Bencsik Péter*: A magyar úti okmányok története 1867–1945. Bp. 2003. 35–36., 78–84.

⁷ A két háború között Magyarországról kivándorló zsidók száma kb. 28 ezer fő volt. Többségük az 1920-as években hagyta el az országot. A korszak zsidó kivándorlásáról lásd *Zsigmond Anna*: A Tiszától a Hefer-völgyéig. Magyar zsidó kivándorlás Palesztinába az 1920-as és 1930-as években. Bp. 2020.

⁸ 1939. évi XIII. tc. a magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről szóló 1879. évi L. tc. kiegészítéséről és módosításáról, 8. § (4) bekezdés.

attól, hogy milyen okból hagyták el korábban az országot, illetve attól is, hogy a háború folyamán vagy azt követően távoztak. A tömeges kivándorlás korábbi gazdasági motivációi 1945 után eltűntek, ugyanis a jelentős háborús embervesztés és a földreform megszüntette az addigi agrártúlnépesedést, valamint csökkentette a földnélküliség problémáját. A kommunisták ideológiai okokból sem támogatták a kivándorlás engedélyezését, hiszen számukra a legfőbb termelőerő az emberi munka volt, így az újjáépítés során, majd a tervgazdálkodásban is szükség volt minden munkáskézre.⁹

A kommunisták tehát első perctől kezdve szabályozták a határok átlépését és a legális emigrációt is. A kompetencia eleinte a Szövetséges Ellenőrző Bizottság, azaz a szovjetek kezében volt, akiknek engedélye nélkül semmilyen útlevelet és kiutazási engedélyt (vízumot) nem lehetett szerezni.¹⁰ A határokat azonban eleinte nem őrizték szigorúan, ezért sokan el tudták hagyni az országot illegálisan, a (zöld)határon. A békeszerződés hatályba lépésekor, 1947 szeptemberében az útlevelek kiadásának joga már a magyar hatóságok kezében volt, ám ekkorra a belügyi tárca teljes egészében a kommunisták irányítása alá került. A keleti határrezsim átvétele ezután is továbbzajlott: a Szovjetunióból importált szabályok jellemezték az útlevélrendészetet és a határellenőrzést is.¹¹

A legális kivándorlást jórészt titkos rendeletekkel szabályozták. Az 1909-es kivándorlási törvény elvileg ugyan hatályban maradt, de valójában nem a hatályos jogszabályok, hanem a titkos, ki nem hirdetett belső rendelkezések voltak meghatározóak a kérdés kezelésében. A külföldre utazás kapcsán tehát feltétlenül beszélhetünk (Kahler Frigyes kifejezéseit használva) egy második normarendszer vagy pszeudojog érvényesüléséről.¹² Ezek a le sem írt szabályok a szovjet gyakorlatot ültették át Magyarországra, jórészt a szovjet „tanácsadók” aktív közreműködése révén.¹³

A legális és természetesen az illegális kivándorlókat politikailag megbízhatatlannak, sőt hamarosan osztályellenségnek is tekintették. Az illegális kivándorlás a századelőn még csak kihágásnak számított, és legfeljebb 15 napi elzárással büntették. 1940-től (tehát még a Horthy-korszakban) vétséggé minősítették át, amelynek büntetési tétele már egy évi börtön is lehetett. 1948-ban a kommunista uralom alatt a maximális büntetés időtartamát ötszörösére emelték, 1950-től pedig (amikor a vétség fogalma kikerült a büntető törvénykönyvből) immár büntettnek számított.

⁹ A szabad mozgás jogát nem tartalmazta az 1949-es alkotmány szövege sem.

¹⁰ *Bencsik Péter – Nagy György*: A magyar úti okmányok története 1945–1989. Bp. 2005. 12–16.

¹¹ A keleti és a nyugati határrezsimről bővebben lásd *Bencsik Péter*: Kelet és Nyugat között. Államhatárok, úti okmányok, határátlépés Magyarországon és Csehszlovákiában 1945–1989. Bp. 2019. 44–68., 83–110., 381–388.

¹² *Kahler Frigyes*: Joghatal Magyarországon 1945–1989. Bp. 1993.; *Kahler Frigyes*: Emberi jogok, diktatúra, politikai rendőrség. Rubicon 13. (2002) 6–7. sz. 66–73.

¹³ *Baráth Magdolna*: A szovjet tényező. Szovjet tanácsadók Magyarországon. Bp. 2017.

Alapesetben tehát öt évi börtönnel sújtották, de lényegesen szigorúbb ítéletet is kiszabhattak akkor (akár távollétében is), ha az elkövető a fegyveres erők tagja volt. Ezt egy titkos törvényerejű rendelet (1950. évi 26. tvr.)¹⁴ tette lehetővé. Eszerint, ha egy határőr vagy rendőr illegális határátkelést hajtott végre, vagy megkísérelte azt, életfogytiglani börtönt, sőt – fegyveres vagy csoportos elkövetés esetén – halálbüntetést is ki lehetett szabni rá. Emellett még rokonaikat is tíz évi börtön fenyegette. Ha bizonyítani tudták, hogy a tervezett büntetről nem volt tudomásuk, a jogalkotó „nagylelkűsége” révén legfeljebb öt év börtönrre ítélték őket.¹⁵ E titkos jogszabály alapján ítélték halálra és végezték ki 1951-ben Szűcs Sándor válogatott labdarúgót, aki az Újpesti Dózsa játékosaként rendőri állományban volt, és Ausztriába szökése előtt az embercsempész – valójában az ÁVH ügynöke – „jóindulatúan” rábeszélte, hogy vigye magával szolgálati fegyverét.

A zsidók kivándorlása

Legális kivándorlásra a háború után szinte csak a holokausztot túlélő zsidóságnak volt lehetősége – csakúgy, mint a Szovjetunióban és a többi csatlós államban. A szovjet, román és lengyel zsidóság jóval nagyobb számban és arányban távozott szülőföldjéről, mint a magyarországi. Sztálin eleinte abban bízott, hogy a palesztinai kivándorlás engedélyezésével baloldali, szovjetbarát állam jöhet létre a Közel-Keleten. Ráadásul Izrael az első arab–izraeli háborút is csak szovjet anyagi támogatással és csehszlovák fegyverekkel tudta megnyerni. A zsidó kivándorlás egészen 1952-ig továbbfolyt Kelet- és Közép-Európából, majd megindult Sztálin „anticionista” kampánya, aminek egyik következményeként a kivándorlást is megtiltották. A szovjet pártfőtitkár halála után, 1953-ban újra indult egy ekkor már jóval kisebb mértékű zsidó kivándorlás.

A magyarországi, erősen asszimilálódott zsidók körében is erősödött a palesztinai kivándorlás gondolata. A háború alatt sokan elidegenedtek a magyar államtól annak antiszemita lépései miatt. A vészkorszak túlélői közül sokan szembesültek családjuk elvesztésével, így emiatt is gyökértelennek érezték magukat. Becslések szerint az életben maradtak nagyjából egyharmada el akarta hagyni az országot. A kivándorlási vágyat erősítették a szórványos pogromok is (Miskolc,

¹⁴ Ezen a sorszámon hivatalosan a Magyar Nemzeti Bankról szóló törvényerejű rendeletet hirdették ki. Az azonos számú titkos törvényerejű rendelet szövegét közli: Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez I–V. Szerk. Solt Pál. Bp. 1992–1996. I. 296–297. (51. dokumentum). Minisztertanácsi előterjesztését lásd uo. IV. 524–528. (65. dokumentum).

¹⁵ *Bencsik Péter*: Tiltott határátlépések Magyarországon az 1950-es és 1960-as években. Archívnet 21. (2021) 6. sz. (<https://bit.ly/37VG7r1>, letöltés 2022. márc. 28.). A határátlépés kriminalizálásának kérdéséről a korszakban lásd még *Uő*: Kelet és Nyugat között i. m. 334–340.

Kunmadaras, Ózd). A térség többi országának zsidóságától eltérően azonban a legnépszerűbb kivándorlási célsz ország nem Palesztina/Izrael volt, hanem az Egyesült Államok, Kanada és Ausztrália.¹⁶ A hazai zsidóság eleinte viszonylag könnyen kapott kivándorló útlevelet, 1948 végén azonban ezt a gyakorlatot leállították (Kádár János belügyminiszter és Péter Gábor, az államvédelem vezetőjének döntése alapján). A Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottsága (MDP PB) fontolgatta, hogy a cionista szervezeteket betiltja, ügynökeiket kiutasítja az országból, illetve hogy a továbbiakban csak az ötven év feletti kérelmezők távozásához járul hozzá.¹⁷ Ezt követően az érintettek már zömmel illegálisan hagyták el az országot. 1949. október 20-án a magyar és az izraeli kormány egyezményt kötött,¹⁸ de ez a megállapodás csak 3000 zsidó kivándorlását tette lehetővé, ami töredéke volt az 1945 utáni magyarországi zsidó kivándorlásnak: 1949 végéig csak Izrael irányába hozzávetőlegesen 12 ezer fő emigrált.¹⁹ A zsidók félig legális, félig illegális távozására azonban már az egyezmény előtt is volt mód (lásd lentebb). A többi csatlós országhoz hasonlóan a magyar zsidóság kivándorlását is leállították 1953 elején. Ekkor már a háromezer fős kontingensből 2790 fő elhagyta az országot, majd 1953 augusztusában a maradék 210 fő távozását is lehetővé tették.²⁰ Az 1949–1954 közötti időszakban az egyezmény keretében távozó háromezer zsidó mellett további 8000 kivándorlási kérelmet nyújtottak be, amiből 2200 fő távozását engedélyezték, zömmel ugyancsak Izrael területére, a többi kérelmet elutasították.²¹

¹⁶ A magyar zsidóság 1945 utáni történetéről lásd *Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. In: *Bibó István válogatott tanulmányai I–III*. Szerk. Vida István – Nagy Endre. Bp. 1986. II. 621–797.; *Svéd László: A magyar zsidóság és a hatalom, 1945–1955*. *Múltunk* 38. (1993) 2–3. sz. 249–298., különösen: 249–252.; *Stark Tamás: Zsidóság a vészorkszakban és a felszabadulás után 1939–1955*. Bp. 1995., elsősorban: 90–109.; *Karády Viktor: Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után*. Bp. 2002. 113–140.; *Szabó Csaba: Dokumentumok a zsidó kivándorlás történetéhez 1948–1953*. *Levéltári Közlemények* 75. (2004) 2. sz. 155–232., elsősorban: 157–159.; *Erdei András: A magyarországi zsidóság migrációja (1945–1955)*. *Beszélő* 9. (2004) 4. sz. 69–78.; *Györi Szabó Róbert: A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Bp. 2009.

¹⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) M-KS 276. f. MDP és MSZMP központi szervei. Magyar Dolgozók Pártja iratai (a továbbiakban: M-KS 276. f.) 54/25. ö. e. (1949. jan. 12.) 7. napirendi pont.

¹⁸ MNL OL XIX-J-1-k Külügyminisztérium vegyes admin iratok 1945–64 (a továbbiakban: XIX-J-1-k) Izrael-29/e-11.401/1949. Közli: *Svéd L.: A magyar zsidóság i. m. 270–273.* és *Szabó Cs.: Dokumentumok i. m. 211–214.*

¹⁹ *Stark T.: Zsidóság a vészorkszakban i. m. 102.*; *Karády V.: Túlélők és újrakezdők i. m. 132.*

²⁰ MNL OL M-KS 276. f. 53/131. ö. e. (1953. aug. 12.) 10. napirendi pont.

²¹ MNL OL M-KS 276. f. 53/164. ö. e. (1954. márc. 10.) 9. napirendi pont.

Kivándorlás a sztálinizmus idején, 1948–1953

1948 után az útlevélügyeket az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) intézte Magyarországon. A szabályokat a szovjet gyakorlatból vették át. Ezeket jellemzően nem is hozták nyilvánosságra – ha leírták egyáltalán, az erre vonatkozó feljegyzéseknek nyoma veszett (talán az 1956-os forradalom idején).²² Emiatt nagyon kevés forrás áll rendelkezésünkre. A korlátozott forrásbázis további oka, hogy a külföldre való utazások rendkívül ritkák voltak, lényegében a politikai–gazdasági elit szolgálati útjaira korlátozódtak. Természetesen az élsportolók részt vehettek a nemzetközi sporteseményeken, habár szintén szervezett szolgálati utak keretében, az ÁVH felügyelete alatt. Mivel lényegében senki más nem utazhatott, nem is volt szükség a kérdés részletes és nyilvános szabályozására. A korszak külföldi utazási és így – természetesen – a kivándorlási szabályai tehát csaknem teljes egészében ismeretlenek.

Az adottságok miatt érdemes magukat a korabeli útleveleket is forrásnak tekinteni. Az 1948-as útlevéltípusnak volt egy kifejezetten kivándorlásra használt altípusa, borítóján „kivándorló útlevél” felirattal. 1948 áprilisában egy ilyen okmányt egy évi érvényességgel a Budapesti Rendőrfőkapitányság adott ki (az ÁVH csak 1948 őszén vette át az útlevélkiadás jogát). Az okmányban előrenyomtatott bejegyzés jelzi, hogy az útlevél tulajdonosa magyar állampolgár.²³ Ugyanakkor a negyedik (más példányokban a nyolcadik) oldalon egy gumibélyegzővel bepecsételt bejegyzés szerint „Ez az útlevél csak kivándorlással kapcsolatos végleges kiutazásnál használható fel. Ennek az útlevélnek a tulajdonosa csak abban az esetben térhet Magyarország területére vissza, ha előzetesen az illetékes külképviseleti hatóság útján a belügyminisztertől a visszatérésre engedélyt kapott.”²⁴

Egy hasonló kivándorló útlevél, amelyet 1948 júniusában adtak ki, mindössze hat hónapig és csak Jugoszlávia területére volt érvényes. Ennél is különösebb, hogy az okmány nem tartalmazza a visszatérési feltételeket rögzítő pecsétet. Emellett érvényességét a belgrádi követség (az ÁVH engedélye alapján) további hat hónappal meghosszabbította és területi hatályát is kiterjesztette Olaszországra. A visszatérésre vonatkozó záradékot ezúttal nem pecsételték bele az okmányba, hanem azt egy eltérő szövegű, kézzel írott bejegyzés helyettesíti: „Jelen útlevél csak magyar állampolgársági bizonyítvány felmutatása esetén, az ÁVH előzetes engedélye

²² *Bencsik P. – Nagy Gy.: A magyar úti okmányok i. m. 10–11.*

²³ A magyar útlevelek formai sajátosságainak szakértőjétől, Som Krisztiántól e-mailen kérdeztem meg, hogy látott-e 1948 és 1950 közötti olyan kivándorló útlevelet, amelyben az állampolgárságra vonatkozó, gyárilag nyomtatott bejegyzést módosították. 2020. január 7-én kelt válaszában ezt írta: „Az 1948 M kivándorló útleveleknél az állampolgárság mindvégig előre nyomtatva volt, hogy »magyar«. Ezen sosem találok semmilyen módosítással (például áthúzással vagy kiegészítéssel).” (Az e-mail a szerző tulajdonában van.)

²⁴ 1948M típusú útlevél (1948 április). Som Krisztián magángyűjteménye.

alapján hosszabbítható meg vagy terjeszthető ki.”²⁵ Ez a szöveg bizonyítja, hogy az útlevelelben szereplő „állampolgársága: magyar” bejegyzés, valamint az 1909-es kivándorlási törvény ellenére még a magyar hatóságok sem tekintették a kivándorló útlevelet – alig 6-12 hónappal annak kibocsátása és az ország elhagyása után – a magyar állampolgárság bizonyítékának. Ez tehát közvetett bizonyíték arra, hogy számos kivándorló már 1948–1949 fordulóján úgy hagyta el az országot, hogy egyidejűleg kérelmezte (kérelmeznie kellett) az elbocsátást a magyar állampolgárság kötelékéből.

Habár az útlevelek kiadása az ÁVH joga volt, a kiutazási kérelmek elbírálása 1949. augusztus 1-jétől az úgynevezett Külföldi Kapcsolatok Bizottsága (KKB) kezébe került.²⁶ Minden egyes utazás jogosságát e testület állapította meg, élén Kiss Károllyal, az MDP Politikai Bizottsága tagjával.

Az utolsó nyilvánosan is közzétett szabály 1949. július 29-én született, de már erre is elmondható, hogy az előírások legfontosabb pontját nem hirdették ki – konkrétan azt, hogy ki kaphat útlevelet és ki nem, illetve hogy milyen okai lehetnek a kérelem elutasításának. A rendelet első paragrafusát mégis érdemes idézni: „Külföldi állampolgároknak és állandóan külföldön lakó magyar állampolgároknak az országba történő beutazásához, valamint magyar állampolgároknak az országból történő kiutazásához a belügyminiszter engedélye szükséges.”²⁷ Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy 1) az útlevelel kívül egy külön engedélyre, lényegében kiutazási vízumra volt szükség a külföldre utazáshoz; 2) az útlevelel és a (beutazási) vízumon kívül a külföldieknek is külön engedélyre volt szükségük az országba való beutazáshoz; 3) végül, és ez a legfontosabb, a külföldön élő magyar állampolgárokat a rendelet úgy kezeli, mint a külföldieket, hiszen ők sem utazhattak Magyarországra külön engedély nélkül már 1949-ben sem.

1950-ben újabb típusú kivándorló útlevelet vezettek be.²⁸ Ez az útleveletípus még használatban volt, amikor a korszak egyetlen eddig ismert levéltári forrása megszületett az útlevelek kiadásáról 1952-ben.²⁹ A dokumentumot érdemes hosszabban idézni: „[A] Kivándorló útlevelel piros vászonkötésben ugyanolyan, mint a látogató útlevelel, azzal a különbséggel, hogy az útlevelel belső első oldalán egy

²⁵ 1948M típusú útlevelel (1948. június). Som Krisztián magángyűjteménye.

²⁶ MNL OL XIX-A-83-a Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1944–1990 (a továbbiakban: XIX-A-83-a) 299. (1949. júl. 29.)

²⁷ 4176/1949. Korm. rendelet. Magyar Közlöny – Törvények és Rendeletek Tára 5. (1949) 161. sz. 1263.

²⁸ Som Krisztián útleveleltörténész szerint ennek első ismert kiadási dátuma 1950. április 11. *Som Krisztián: A magyar úti okmányok 1848–2012*. Bp. 2014. 129–132., 192., különösen: 465. és 470. végjegyzet.

²⁹ MNL OL XIX-B-10 BM Határórség Országos Parancsnoksága (a továbbiakban: XIX-B-10) 1952-V-21, 0759.597/1952.

nyomtatott K. betű van alkalmazva. Kiállítási érvénye: »visszavonásig«. A 6. oldalon van jelezve egy bélyegző alkalmazásával, hogy az utazás célja: kivándorlás. A 10. oldalon egy bélyegzővel nyomtatott szöveg: »érvényes visszavonásig«. Ez az útlevél végleges kivándorlás céljára állíttatott ki és Magyarországra való visszatérésre kizárólag akkor érvényes, ha erre az Államvédelmi Hatóság vezetője külön engedélyt ad. Ezzel az útlevéllel a kiállítástól számított 6 hónapon belül lehet elhagyni Magyarország területét. A kivándorló útlevél csak abban az esetben használható, ha az ÁVH Útlevélosztálya által kiállított határkilépési engedély is mellette van. A határkilépési engedély a kiállítástól számított 4 napig érvényes. Ezt az igazolványt a kilépésnél a határrendészeti szervek bevonják.³⁰

A kivándorlásnak tehát további, jóval szigorúbb szabályai voltak, mint a turistautaknak. Az útlevél csak hat hónapig volt érvényes, de ez alatt is bármikor be lehetett azt vonni. Ráadásul csak úgy lehetett használni, ha egy különálló kiutazási engedélyt csatoltak mellé, ami szűken négy napig volt érvényes. A kivándorlás továbbra is „végleges”, vagyis örökre szóló, visszavonhatatlan jellegű aktusnak számított a szöveg szerint. Bár magát az útlevelet nem vonták be a határon, csak a határkilépési engedélyt, egyértelmű, hogy az csak egyetlen útra jogosította fel tulajdonosát, az országból való kiutazásra, a visszautazás joga nélkül. (Egyéb úti okmányok kapcsán, amelyek szintén egy utazásra szóltak, ezt egy oda-vissza útra értették, s ebben az esetben hazatéréskor magát az útlevelet is bevonták a határon.) Az idézett 1952-es forrás ugyanakkor közvetlenül semmit sem közöl arról, hogy a kivándorlók elveszítik-e magyar állampolgárságukat, vagy sem. A fentiek alapján azonban vélelmezhető, hogy az esetek többségében igen.

A kivándorlás és a magyar állampolgársági jog viszonya 1948 és 1953 között

Az 1939-es szabályozás az illegálisan emigrálók magyar állampolgárságtól való megfosztásáról változatlan módon belekerült az 1948-as második állampolgársági törvénybe is, kiegészítve azzal, hogy a megfosztás kiterjedhet az érintett személy feleségére és kiskorú gyermekére is.³¹ Az 1948-as szabályozás viszont nem tartalmazta már a távollétre vonatkozó szabályokat, vagyis a legálisan kivándorlók *elvi- leg* hosszabb távon is megtarthatták magyar állampolgárságukat. A törvény előkészületei során felmerült az az igény, hogy „a felszabadulás utáni ellenforradalmi disszidáltak³² és a nyugatosok” automatikusan elveszítsék magyar állampolgársá-

³⁰ Uo.

³¹ 1948. évi LX. tc. a magyar állampolgárságról, 17. § 1) bekezdés 2. pont, illetve 2) bekezdés.

³² Már 1947-ben feltűnt a magyar nyelvben a disszidens szó új jelentése, ami az illegálisan külföldre távozás összes típusát magába foglalta. A fogalom korábban a „politikai pártból kiváló, kiszakadó

gukat, de végül ez nem került bele a szövegbe. Ennek indoklását érdemes idézni: „A megfosztási jog adta lehetőség elég biztosíték az ország érdekeinek megvédése szempontjából, ezen felül még döntőbben államérdek, hogy az állampolgársági kapcsolat önkényes egyéni megszakítása által senki ne vonhassa ki magát az országnak a belföldiekre (állampolgárookra) vonatkozóan érvényes törvényeinek hatálya alól (azonos elgondolású a szovjet rendszer).”³³

Az illegálisan kivándorlók kapcsán ugyanakkor további részletszabályozásra került sor. Egy 1949. februári kormányrendeletben – alig néhány nappal az új állampolgársági törvény hatályba lépése után – előírták, hogy a lakásnyilvántartást vezető hivatalok, illetve személyek kötelesek jelenteni azok nevét, akik az ország területéről engedély nélkül távoztak el. A rendelet alapvető célja az illegálisan emigrálók tulajdonának elkobzása volt. „Mellékesen” azonban az alábbi rendelkezést is beleillesztették: „Az ország területének elhagyására vonatkozó jogszabályok kijátszásának kell tekinteni azt is, 1. ha a hatósági megbízás folytán külföldre távozott magyar állampolgár a megbízás teljesítése, illetőleg a megbízás teljesítéséhez szükséges idő lejárta után Magyarország területére nem tér vissza; 2. ha külföldre távozott magyar állampolgár az útlevelének vagy más útiokmányának megszerzésénél vagy felhasználásánál magyar hatóságot félrevezetett.”³⁴ A zöldhatáron való illegális határátlépés mellett tehát ettől kezdve a hazatérés megtagadása, illetve a jogtalan útlevélszerzés esetében is lehetségessé vált a magyar állampolgárságtól való megfosztás.

A jogszabályok kijátszásának esetei közé sorolhatjuk azt a féllegális kivándorlási módot, amelyre Stark Tamás kutatásai hívják fel a figyelmet. Eszerint a zsidók kivándorlása terén a legális lehetőségek 1948-ban leszűkültek, de „1949 közepéig még rendelkezésre állt egy illegális útvonal Pozsonyon át Bécs felé. Ez a kiskapu a magyar Belügyminisztérium tudtával és nyilvánvalóan ellenőrzésével maradt nyitva. Sándor Imre, az Államvédelmi Hatóság őrnagya magabiztosan közölte 1949. június 20-án Smuel Bentsur izraeli konzullal, hogy »köztünk maradjon a szó, nyilván nem anélkül [távoztak], hogy efölött a magyar belügyi szervek legalább a fél szemüket be ne hunyták volna, mivel hogy ha akartuk volna, meg tudtuk volna akadályozni ezt az illegális kivándorlást.«”³⁵ Értelmezésem szerint ez azt jelenti, hogy az ÁVH útleveleket adott az emigrálni szándékozó zsidóknak, mivel

személy vagy csoport” értelemben volt csak használatos. Új értelemben Nagy Ferenc miniszterelnök kényszerből történt emigrálása után kezdték használni. (Saját kutatásom alapján, a korabeli újságok szövegének elemzésével.)

³³ MNL OL M-KS 276. f. 54/4. ö. e. (1948. júl. 8.) 8. napirendi pont.

³⁴ 1310/1949. Korm. rendelet. Magyar Közlöny – Törvények és Rendeletek Tára 5. (1949) 33. sz. 302–303.

³⁵ Stark T.: Zsidóság a vészkorszakban i. m. 94.

enélkül lehetetlen lett volna számukra eljutni Pozsonyba is. Feltehetően ez az úti okmány Csehszlovákia területére érvényes magánútlevél volt, nem kivándorló útlevél. Valószínűleg a csehszlovák állambiztonsági szervekkel egyeztetve vált lehetővé, hogy az érintettek aztán át tudták lépni a csehszlovák–osztrák határt is.

A feltételezést az is alátámasztja, hogy a zsidók kivándorlása jelentős anyagi haszonnal járó üzlet volt az ÁVH számára. Kiszely Gábor kutatásai szerint az ÁVH jó áron kivándorló útleveleket adott el egyes zsidó kérvényezőknek (egykori gyárosoknak, „burzsoá elemeknek”). Erről a kommunista párt vezetése, köztük maga Rákosi is tudott. Az útlevélgyár már 1945 óta működött és egy vallomás szerint egészen 1949 elejéig üzemelt. Néhány rabbi teljesen ingyen is útlevélhez jutott – legalábbis ha hiszünk az ÁVH-sok 1954-ben és 1957-ben tett vallomásainak. Az útlevelek árusításából származó bevétel egy részét az ÁVH kiadásaira, további részét állítólag kórházakra, iskolákra fordították, de természetesen jutott belőle az ÁVH vezetőinek magántulajdonába is.³⁶ Feltételezhetjük, hogy az ily módon távozó zsidókat rákényszerítették, hogy „önként” mondjanak le magyar állampolgárságukról. Az ÁVH-nak elemi érdeke volt ugyanis, hogy későbbi visszatérésük lehetőségét eleve kizárják; a korrupciós eset tanúit így tartósan eltávolíthatták az országból.

A teljesen legálisan emigrálók számára viszont fennállt a lehetőség az állampolgárságtól való elbocsátásra. Ezt külön kellett kérvényezni. Azoknak, akik eleve egy új élet elkezdése céljából hagyták el az országot – ez különösen vonatkozott a holokauszt túlélőire –, nem sok értelme volt megtartani magyar állampolgárságukat.

Az ezt alátámasztó (vagy éppen cáfoló) levéltári források sajnos meglehetősen esetlegesek. 1949 januárjában például jelentették, hogy Svájc nem ismeri el a magyar kivándorló útleveleket, és az ilyen okmánnyal rendelkező magyarokat honatalannak tekinti. A forrás a magyar külügyminisztérium iratai között található, és arra hívja fel a magyar külképviselőket, hogy tájékoztassák a külföldi hatóságokat: a magyar kivándorló útlevelekkel rendelkezők az 1909-es kivándorlási törvény értelmében *nem* veszítik el állampolgárságukat. A kivándorlók bármikor visszatérhetnek az országba a belügyminisztérium engedélyével, érvel a dokumentum.³⁷ Ugyanakkor számos jel mutat arra a forrásokban, hogy az ÁVH akcióiról és titkos rendelkezéseiről más tárcák sem tudtak semmit – feltételezhető tehát, hogy a külügyi tárca is tévesen hitte, hogy az 1909-es szabályok még érvényben voltak. A kettős normarendszer itt is tetten érhető: a szigorúan titkos szabályok még a teljes államapparátus számára sem voltak ismertek.

³⁶ Kiszely Gábor: ÁVH. Egy terrorszervezet története. Bp. 2000. 223–226.

³⁷ MNL OL XIX-J-1-k-29/a-164.146/9-1948. KüM (1949. jan. 7.)

1949 októberében az MDP Titkársága elfogadta azt az előterjesztést, amelynek értelmében megfosztották magyar állampolgárságuktól azokat, akik az előző években kaptak külföldi hivatalos kiküldetést, de annak lejárta után nem tértek haza. E lépésüket a népi demokráciával szemben ellenséges cselekedetként értékelték. Akinek esetében az ellenséges szándék nem volt egyértelmű, azt felszólították a hazatérésre. Amennyiben erre nem volt hajlandó, akkor megfosztották magyar állampolgárságáról.³⁸ E logika alapján viszont elvileg minden kivándorlónak lehetett hasonló ellenséges szándékot tulajdonítani, így ez közvetetten azt bizonyítja, hogy – megfelelő hatósági szándék esetén – ők is elveszthették állampolgárságukat.

Egy dátum nélküli külügyi irat (1949–1950 fordulóján keletkezhetett) arról tudósít, hogy a kivándorló útlevelel távozott magyarok jelentős része nem hajlandó meghosszabbítani úti okmánya érvényességét a külképviseleteken, mert külföldi állam polgárává kíván válni.³⁹

Összegezve, annak ellenére, hogy az 1948 és 1953 közötti időszak szabályozásának rekonstruálása kapcsán jelentős a bizonytalanság, az a legvalószínűbb, hogy a legális emigránsok nagy része lemondott a magyar állampolgárságról (akár önként, akár hatósági kényszerre), annak ellenére is, hogy a külügyminisztérium kifelé többször is leszögezte: a hatályos (de négy évtizeddel korábbi) törvény értelmében a kivándorlás nem jár az állampolgárság elvesztésével. Láttuk azonban, hogy a Magyarországra való beutazás kapcsán a külföldiek és a külföldön élő magyarok egyforma elbírálás alá estek (nemcsak vízumot, hanem külön belügyminisztériumi engedélyt is szerezniük kellett). Ez arra is utalhat, hogy a magyar állam számára ekkoriban még nem volt igazán fontos az a kérdés, hogy a kivándorlók elvesztették-e magyar állampolgárságukat, vagy sem. Ugyanakkor ez igenis érdekelhette magukat a kivándorlókat, különösen az ekkor legtöbb emigránst alkotó csoport tagjait, a zsidókat. Minden egyes eset eltérő lehetett: a kivándorlók többsége feltehetően kérte az elbocsátást az állampolgárság kötelekeiből, míg mások talán megtartották azt. Az illegálisan távozókat ellenségként kezelték, és esetükben a hatalom élt is az állampolgárságtól való megfosztás eszközével. A szovjet példa követése ebben is megnyilvánult, a szovjet jog szerint ugyanis az illegálisan távozók (valamint a hazatérést megtagadók) hazaárulást követtek el, amelyet halálbüntetéssel is lehetett szankcionálni.⁴⁰ Magyarországon ugyan idáig nem fajultak a dolgok, de a disszidensek állampolgárságtól való megfosztása biztosan megtörtént.

³⁸ MNL OL M-KS 276. f. 54/67. ó. e. (1949. okt. 19.) 4. napirendi pont.

³⁹ MNL OL XIX-J-1-k-29/a.-sz.n. (145. doboz)

⁴⁰ *Jan Rychlík: Překračování hranic a emigrace v Československu a východní Evropě ve 20. století. Securitas Imperii, 29. sz. (2016/2.) 19–21. Magyarul lásd még Bencsik P.: Kelet és Nyugat között i. m. 61–62.*

A kivándorló és a külföldön élő fogalmának szétválasztása, 1955–1957

1954 októberében a pártvezetés elhatározta, hogy az éves kivándorlási kvótát 900 vagy 1000 főre növeli. Kettős állampolgárok kivándorlása esetén – ha nem merült fel kifogás távozásuk ellen – felszólították az emigrálókat, hogy kérvényezzék elbocsátásukat a magyar állampolgárság kötelékéből. Ezt követően elhagyhatták az országot.⁴¹ Ezután évről évre növekedett a kivándorlási kvóta (1955-ben 1300 fő, 1956-ban pedig eredetileg 1500–1700 fő távozását engedélyezték volna). 1956 szeptemberében azonban az addigi korlátozásokat továbbenyhítették. Addig csak a 60 (igazolt munkaképtelenség esetén 50) év fölöttiek vándorolhattak ki, ám ekkor a korhatárt a kapitalista államok esetében 45 évre szállították le, a szocialista államok területére vonatkozóan pedig el is törölték. A nyugati emigrálás esetén továbbra is feltétel maradt, hogy a kérelmező csökkent munkaképességű legyen és hazai eltartása ne legyen biztosított. A kvótát pedig további 1000 fővel 2500–2700 főre növelték.⁴²

1948-ban a második állampolgársági törvény elrendelte, hogy a külföldön élő magyaroknak regisztrálniuk kell magukat a magyar külképviseleteken. Az előírás ellenére 1955-ig nem történt előrelépés ebben az ügyben, különösen a nyugati, kapitalista államok területén. (Ennek főleg állambiztonsági okai voltak: veszélyesnek tekintették ugyanis, hogy disszidensek és más megbízhatatlan elemek nagy számban jelenjenek meg a magyar külképviseleteken.) 1955 júliusában azonban egy titkos kormányhatározatot fogadtak el a külföldön élő magyarok nyilvántartásba vételéről, beleértve a nyugaton élőket is. Ennek lehetőségét azonban csak azoknak ajánlották fel, akik „becsületesebb emberek” és „demokratikus gondolkodásúak” – vagyis azoknak, akiket a rendszerrel szimpatizálóknak tartottak.⁴³ A határozatot hamarosan nyilvánosságra is hozták egy 1956 januárjában kelt belügyi rendeletben. Ennek értelmében az állandóan külföldön élő magyarokat össze kellett írni és állampolgársági jegyzékbe venni, ezért ők a kormány elvárásai alapján „állandó lakóhelyük szerint illetékes magyar külképviseleti hatóságnál személyesen vagy írásban jelentkeznek [...] állampolgárságuk bizonyítására kötelesek a rendelkezésükre álló személyi okmányokat bemutatni”. A nyilvántartásba vett személyeket ezután „útiokmánnyal” látták el, ami (legalábbis ideiglenesen) elismerte magyar állampolgárságukat. (A 9. § szerint ugyanis: „Az állampolgársági

⁴¹ MNL OL M-KS 276. f. 53/198. ö. e. (1954. okt. 14.) 13. napirendi pont.

⁴² MNL OL M-KS 276. f. 53/304. ö. e. (1956. szept. 28.) 9. napirendi pont.

⁴³ MNL OL M-KS 276. f. 53/240. ö. e. (1955. júl. 7.) 6. napirendi pont; 4320/1955. MT. határozat. MNL OL XIX-A-83-b Minisztertanácsai határozatok 1944–1990 (a továbbiakban: XIX-A-83-b) 4320/1955.

jegyzékbe felvett személyeket az ellenkező bizonyításáig magyar állampolgárnak kell tekinteni.”) Kötelezték őket arra, hogy másik országba költözésük esetén ismét regisztrálják magukat. Ez vonatkozott a Magyarországról tartósan külföldre távozó személyekre is.⁴⁴

A korszak kivándorló útlevelei ezúttal is erősen forrásértékűek. 1955-től ezek már nem kis füzetkék voltak, hanem egy ív papírból álltak, amelyen az alábbi nyomdai felirat olvasható: „[A] Magyar Népköztársaságba való visszatérésre nem érvényes. Ce passeport n'est pas valable pour retourner en République Populaire Hongroise.”⁴⁵ Som Krisztián is amellet érvel könyvében, hogy az 1955-ös és az 1958-as kivándorló útlevelek egy utazásra szóltak, vagyis visszatérésre nem jogosították fel tulajdonosaikat.⁴⁶ Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert az 1903-as útlevéltörvény és az 1909-es kivándorlási törvény egészen 1961-ig hatályban maradt, és az utóbbi értelmében a kivándorlási útlevél visszatérésre is jogosította tulajdonosát.⁴⁷ Az alsóbb szintű és persze titkos jogszabályok vagy utasítások azonban felülírták az évtizedekkel korábbi törvényt.

Az 1956-os rendeletben jelzett „útiokmányt” hamarosan átnevezték „külföldön élő magyar állampolgárok útlevelére”. Ezt az okmányt azok a magyarok kapták meg, akik már külföldön élőként regisztrálták magukat, illetve azok, akik tartósan külföldre vándoroltak, de meg akarták tartani magyar állampolgárságukat. A véglegesen emigrálók viszont már 1955 óta az új típusú (egylapos) kivándorló útlevelet kapták. Logikusnak látszik az a következtetés, hogy a kétféle úti okmány léte egyben azt is jelentette, hogy a kivándorló útlevéllel távozók kötelezően elveszítették magyar állampolgárságukat. Mindezek alapján kijelenthetjük, hogy 1948-ban még a kivándorló útlevél nem jelentette a magyar állampolgárság automatikus elvesztését (bár ez ekkor is gyakori lehetett, hiszen a kivándorló útlevél senkit sem jogosított fel a hazatérésre), 1955-ben azonban már emigrálás esetén kétségtelenül kötelező volt lemondani a magyar állampolgárságról.

A harmadik állampolgársági törvény

1957 májusában, a Kádár-rendszer első parlamenti ülészakán új állampolgársági törvényt fogadott el az országgyűlés. Nem egészen kilenc év alatt két állampolgársági törvény is született tehát, ami nem éppen szokásos törvényhozási gyakoriság, főleg az államszocialista Magyarország esetében. Az 1957. évi V. törvény fő

⁴⁴ 2/1956. BM rendelet. Magyar Közlöny 12. (1956) 3. sz. 17–18.

⁴⁵ 1955 kivándorló M típusú útlevél. Som Krisztián magángyűjteménye.

⁴⁶ Som K.: A magyar úti okmányok i. m. 25., 136. és 145.

⁴⁷ Az egylapos kivándorló útlevél bevezetését lásd még MNL OL XIX-J-1-j Külügyminisztérium ve-gyes TÜK iratok 1945–64 (a továbbiakban: XIX-J-1-j) 29/b-07496/1955. KüM.

motivációja egy nemzetközi elvárás volt. Ebben az évben született a nők állampolgársági egyenjogúságát kimondó ENSZ-egyezmény.⁴⁸ Az új magyar törvény szerint a nők állampolgárságát többé már nem változtatta meg egy külföldi férfival kötött házassága. Számos más elem is megváltozott azonban, amelyek közül most csak a témánk szempontjából fontosakkal, az állampolgárságtól való megfosztás, illetve elbocsátás intézményével foglalkozom. Az 1957-es szabályozás már nem tartalmazta azt az 1939 óta élő rendelkezést, amelynek alapján az országot illegálisan elhagyókat meg lehetett fosztani állampolgárságuktól. Ugyanakkor aligha lehet kétségbe vonni, hogy ennek ellenére ez a gyakorlat (esetleg más indokokra hivatkozva) folytatódott a disszidensekkel szemben. Ami az elbocsátást, vagyis az állampolgárságról való önkéntes lemondást illeti, korábban, az előző két törvény (1879, 1948) értelmében ez akkor is lehetséges volt, ha valaki nem szerezte meg egy másik állam állampolgárságát, vagyis hontalanná vált. A harmadik magyar állampolgársági törvény viszont szakított ezzel a gyakorlattal, és új feltételt írt elő: elbocsátható az, „aki igazolja külföldi állampolgárságát, illetőleg a külföldi állampolgárság megszerzésének valószínűségét” (lásd a törvény 12. § 1. bekezdésének c. pontját). Igaz, bizonyos esetekben e feltételtől eltekintettek (13. §).⁴⁹ A hatóságoknak mind az 1948-as, mind az 1957-es törvény biztosította a mérlegelési jogot arra vonatkozóan, hogy a kérelmező megfelelt-e az összes feltételnek.

A magyar állampolgársági jog egyik szakértője, Lőrincz Aranka szerint az 1957-es állampolgársági törvény alapján az „elbocsátás elvileg a külföldön élő [és az oda távozó – B. P.] magyar állampolgár kérelmére történhetett, azonban a gyakorlat másként nézett ki. A kivándorlást kérők közül sokakat rábeszéltek, hogy még kiutazásuk előtt kérjék elbocsátásukat a magyar állampolgárságból.”⁵⁰ E megállapítást az 1955–1957 közötti korszak tapasztalatai értelmében úgy egészíteném ki, hogy akik kivándorló útlevéllel távoztak, azok közül nem „sokakat”, hanem mindenkit „rábeszéltek” arra, hogy mondjon le magyar állampolgárságáról.

Az 1957-es törvény 4. §-a elvileg elismerte a kettős állampolgárságot. Gyakorlatilag azonban a magyar kormány arra törekedett, hogy ennek lehetőségét kiküszöbölje, ezért a keleti blokk szinte összes államával egyezményt kötött a kettős állampolgárok állampolgárságának „rendezéséről”. Ezen egyezmények alapján az érintett személyeknek nyilatkozniuk kellett, hogy melyik állampolgárságukat akarják megtartani. Ilyen megállapodást kötött Magyarország a

⁴⁸ Convention on the Nationality of Married Women. New York, 20 February 1957. (<https://bit.ly/3yKRhtB>, letöltés 2022. ápr. 2.)

⁴⁹ 1957. évi V. tv. az állampolgárságról. Magyar Közlöny 13. (1957) 64. sz. 374–377.

⁵⁰ Lőrincz Aranka: Az állampolgárságtól való megfosztás mint biztonsági eszköz. Pécsi Határőr Tudományos Közlemények 13. (2012) 319–334., az idézet itt: 332.

Szovjetunióval (1957. augusztus),⁵¹ Bulgáriával (1958. június),⁵² Csehszlovákiával (1960. november),⁵³ az NDK-val (1969. december),⁵⁴ Romániával (1979. június),⁵⁵ sőt Mongóliával is. Ebből nyilvánvalónak tűnik, hogy a kommunista rendszerek célja a kettős állampolgárság lehetőségének a megszüntetése volt. Hasonló megalapodásokat ugyanakkor csak egymás között tudtak kötni, a nyugati liberális demokráciákkal nem. Ha a magyar államnak lehetősége lett volna rá, nyilván aláírt volna hasonló egyezményt az Egyesült Államokkal vagy éppen Ausztráliával is. E kérdésben ismét a kettős normarendszer fennállását látjuk tehát: a kihirdetett jog elismerte a kettős állampolgárságot, de még 1976-ban is azt olvashatjuk a BM Kollégiumának ülésén készült jegyzőkönyvben, hogy állampolgári jogunk alapelve a kettős állampolgárság elkerülésének szándéka.⁵⁶

A külföldre utazás és a kivándorlás szabályainak átalakítása 1961–1964 között

A külföldön élő magyarok számára 1956-ban előírt összeírási- és jegyzékbevételei-folyamatot az október 23-án kirobbant forradalom és szabadságharc megakasztotta. Az eljárás csak újabb öt évvel később, 1961-ben indult újra. A javaslatot megtárgyalta a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottsága (MSZMP PB), majd a kormány is (ez utóbbi ülésén az útlevél- és vízumkiadás, valamint a kivándorlás új szabályozását is napirendre tűzte).⁵⁷ Végül a Népköztársaság Elnöki Tanácsa adta ki az erre vonatkozó határozatot: „tekintettel arra, hogy jelentős számban élnek külföldön olyan magyarok, akik állampolgárságukat rendezni óhajtják, [az Elnöki Tanács] lehetőséget ad számukra magyar állampolgárságuk rendezésére”. A jelentkezés határidejét 1961. december 31-ében állapították meg, eddig kellett igazolniuk a külföldön élőknek magyar állampolgárságukat. „Azokat, akik állampolgárságukat kellően igazolják, külképviselteink elláthatják a külföldön élő magyar állampolgárok részére rendszeresített útiokmánnyal.”⁵⁸ E határozatból rendkívül fontos következtetéseket vonhatunk le. Az a tény, hogy maguknak a jelentkezőknek kellett igazolniuk, hogy magyar állampolgárok, az

⁵¹ 1958. évi 2. tvr. Magyar Közlöny 14. (1958) 1. sz. 15–17.

⁵² 1959. évi 27. tvr. Magyar Közlöny 15. (1959) 74. sz. 582–584.

⁵³ 1961. évi 6. tvr. Magyar Közlöny 17. (1961) 22. sz. 171–173.

⁵⁴ 1970. évi 17. tvr. Magyar Közlöny 26. (1970) 63. sz. 615–617.

⁵⁵ 1980. évi 2. tvr. Magyar Közlöny 36. (1980) 12. sz. 151–153.

⁵⁶ MNL OL XIX-B-1-z Belügyminisztérium Kollégiuma (a továbbiakban: XIX-B-1-z) 10-76/8-1976. dec. 20.

⁵⁷ MNL OL M-KS 288. f. MDP és MSZMP központi szervei. Magyar Szocialista Munkáspárt iratai (a továbbiakban: M-KS 288. f.) 5/226. ó. e. (1961. márc. 21.); MNL OL XIX-A-83-a-196. jkv. (1961. márc. 23.)

⁵⁸ 6/1961. NET határozat. Magyar Közlöny 17. (1961) 22. sz. 173.

alábbiakat jelentheti: 1. A magyar államnak fogalma sem volt róla, hogy a külföldön élő magyar nemzetiségű személyek közül ki magyar állampolgár, és ki nem. 2. A magyar állam befolyást akart szerezni a magyar emigránsok vagy legalábbis azok kommunistákhoz lojális része felett. 3. A magyar hatóságok elhatározták, hogy akik nem hajlandók regisztrálni magukat, azok végleg elveszítik magyar állampolgárságukat – ismét csak az írott joggal ellentétes módon, hiszen erre sem az 1948-as, sem az újabb, 1957-es állampolgársági törvény nem adott lehetőséget. Ha ez volt a cél, az eljárás minden bizonnyal formális közigazgatási aktus, a megfosztás írásban való kimondása nélkül zajlott le. Ezzel kapcsolatos forrásokra azonban eddig nem sikerült rábukkannom.

1961 azért is kiemelkedő fontosságú témánk szempontjából, mert tizenkét év elteltével első alkalommal ekkor jelent meg újra nyilvános szabályozás az útlevélügy és így a kivándorlás területén is. A kérdést hosszas előkészületek után rendezték, tárgyalt róla a Belügyminisztérium Kollégiuma, az MSZMP PB (kétszer is), végül pedig a kormány.⁵⁹ Az 1961. március 31-én kihirdetett új szabályok hatályon kívül helyezték az 1903-as útlevél- és az 1909-es kivándorlási törvényt. A külföldön élő magyar állampolgárok útlevelét konzuli útlevéllé nevezték át. Az új rendelkezések legfontosabb részei azonban továbbra is titkosak maradtak, köztük például azok, hogy ki kaphat útlevelet és ki nem, illetve milyen okokra hivatkozva lehet megtagadni az útlevél kiadását. E nyilvánosságra nem hozott szabályok ugyanakkor már levéltári forrásokból ismertek és a napnál is világosabbak: a szocialista országokba távozó személyek konzuli útlevelet kaptak és megtartották állampolgárságukat, míg azok, akik tartósan nyugatra költöztek, csak kivándorló útlevelet kaphattak, vagyis arra kényszerültek, hogy „önként” lemondjanak a magyar állampolgárságról. Ritkán fordult elő az, ami ebben az esetben megtörtént: a kormány ülésén leszavazták Kádár Jánost. Az MSZMP első titkára ugyanis azt javasolta, hogy a konzuli útlevelet a nyugatra emigrálók is kaphassák meg. Ehelyett az új előírások értelmében a nyugatra kivándorlók legkorábban három évvel távozásuk után kaphattak beutazási (de nem állandó hazatérési) engedélyt, és ezt is csak abban az esetben, ha igazolták, hogy elvesztették a magyar állampolgárságukat. A benyújtott kérelmet a magyar hivatalos szervek természetesen csak akkor támogatták, ha az emigráns nem tanúsított ellenséges magatartást a Magyar Népköztársasággal szemben. A titkos határozat értelmében azok az illegálisan emigrált személyek, akik másik állampolgárságot szereztek vagy kérték magyar állampolgárságuk megszüntetését, még bonyolultabb

⁵⁹ MNL OL XIX-B-1-z-10-60/10-1960. szept. 8.; MNL OL M-KS 288. f. 5/205. ó. e. (1960. okt. 18.), illetve uo. 5/226. ó. e. (1961. márc. 21.); MNL OL XIX-A-83-a-196. jkv. (1961. márc. 23.). Utóbbi ülésen Biszku Béla azt mondta, hogy helyes, ha a kivándorlás feltétele az állampolgárságtól való elbocsátás.

módon kaphattak csak engedélyt a hazalátogatásra. Meglepő módon ugyanakkor minden más illegális emigráns (más néven disszidens), köztük azok is, akik 1956-ban hagyták el az országot, jelentkezhettek a magyar külképviseleteken, ha meg akarta tartani magyar állampolgárságát, és konzuli útlevelet akart kiváltani.⁶⁰ Ez azt jelenti tehát, hogy míg az 1957-es állampolgársági törvény óta az illegális emigráció jogilag (tehát: elvileg) már nem okozta a magyar állampolgárság elvesztését, addig 1961-től a legális (nyugati) kivándorlás, illetve a regisztrációs folyamat elmulasztása éppen ezzel a következménnyel járt.

Fontos újra hangsúlyozni, hogy a kivándorló útlevél legkésőbb 1955-től kezdve az állampolgárság automatikus, kötelező elvesztését vonta maga után. Feltehető azonban, hogy a távozókat már ezt megelőzően, akár 1949 óta rákényszerítették az arról való lemondásra. Az 1961-es szabályozásban tehát csak annyi volt az újdonság, hogy szigorú megkülönböztetést vezetett be a nyugati és a keleti irányú kivándorlási célpontok között. Az sem kizárt, hogy ez a különbségtétel már korábban is gyakorlat volt, de a rendelkezésre álló források alapján ezt nem lehet biztosan kijelenteni. Meglehetősen ellentmondásos helyzet volt ugyanakkor, hogy a például Kanadában élő magyar emigránsok (köztük az 1956-ban illegálisan távozók) regisztrálhatták magukat, és kaphattak konzuli útlevelet, míg az 1961 után legálisan ugyanoda távozó személyeket megfosztották magyar állampolgárságuktól. Hozzá kell tenni persze, hogy a nyugati emigrációban sok olyan magyar is élt, akik a két világháború között hagyták el az országot, az akkori jobboldali rendszer elől menekülve. Ők – amennyiben Magyarország trianoni területéről 1939. szeptember 1-je előtt vándoroltak ki a hazai munkanélküliség elől menekülve, és nem vettek fel idegen állampolgárságot – 1950. január 31-ig kérvényezhették magyar állampolgárságuk elismerését.⁶¹

A külképviseleteken történő jelentkezés határidejét később évente meghosszabbították, majd 1964-ben teljesen el is törölték. Az erről szóló titkos kormányhatározat szerint 1961 óta „számos, külföldön élő volt magyar állampolgár

⁶⁰ *Bencsik P. – Nagy Gy.*: A magyar úti okmányok i. m. 58–63. A nyilvános szabályozás az alábbi jogszabályokat tartalmazta: 10/1961. Korm. rendelet és 1/1961. BM. rendelet. Magyar Közlöny 17. (1961) 22. sz. 174–175. A titkos szabályok egy kormányhatározatban találhatóak: 3082/1961. Korm. határozat, MNL OL XIX-A-83-b-3082/1961. A kormány március 23-ai, fentebb idézett ülésének jegyzőkönyvében található egy feljegyzés is, amely arról a háttéralkuról számol be, amelynek értelmében az állampolgárságtól való elbocsátás követelményét kihagyták a nyilvános jogszabályból, és csak „belső határozatban” fogalmazták meg. A feljegyzés szerint a BM szerveinek élőszóban kellett erre az elvárásra figyelmeztetniük a kivándorlókat, természetesen csak kivándorlási kérelem beadásakor.

⁶¹ *Szerző nélkül.*: Határidő: január 31.! Az állampolgárság ügyében segít a Magyarok Világszövetsége. Kanadai Magyar Munkás 21. (1949–1950) 28. sz. (1950. jan. 19.) 16. – Minderre egyébként az 1948-as állampolgársági törvény rendelkezései nyitottak lehetőséget.

kérelmezte visszahonosítását és kapott a visszahonosítás után konzuli útlevelet”.⁶² Ismét úgy tűnik, hogy a magyar állampolgárság megtartása (visszaszerzése) csak az érintett személyek kérelmére történt meg. A hazalátogató emigránsok a magyar konzuli útlevelükkel be is léphettek az országba, de ehhez – az ötvenes évek gyakorlatához hasonlóan – beutazási engedélyt kellett szerezniük.

Időközben – feltehetően az 1961-es véleményéhez továbbra is ragaszkodó Kádár kezdeményezésére – 1963-tól kezdve lehetővé tették a konzuli útlevél igénylését a véglegesen nyugatra távozó legális emigránsok számára is. Ezután tehát már ők is megtarthatták magyar állampolgárságukat. Az 1955 óta fennálló megkülönböztetés a külföldön élő magyar állampolgár és a kivándorló között azonban ezzel sem szűnt meg, mivel nyugatra továbbra is lehetett kivándorló útlevelet igényelni. Ez az eddigi logika alapján továbbra is a magyar állampolgárság elvesztésével járt. Ugyanakkor a továbbra is titkos határozatban szereplő új előírás a következőt is tartalmazta: „a kivándorolni szándékozó részére a határkilépőt akkor is ki lehet adni, ha a magyar állampolgárság kötelékéből való elbocsátását nem kérte”.⁶³ A hatalom tehát már nem ragaszkodott mereven az emigránsok állampolgárságtól való megfosztásához. Más kérdés persze, hogy a határozat titkossága miatt ezzel a kiskapuvall legfeljebb elvétve élhettek néhányan. Ettől kezdve a helyzet lényegében 1989-ig változatlan maradt, annak ellenére is, hogy a hetvenes években az útlevél- és kivándorlási szabályokat kétszer is újra szabályozták.

A puhuló kádári diktatúra kiemelt céljává vált az emigráció iránti figyelem, beleértve ebbe a harmadik generációs, magyarul már nem beszélő rétegeket is. Az MSZMP úgy vélte, „célszerűtlen” az emigrációban direkt politikai tevékenységet folytatni, ehelyett inkább a kulturális szférára és az anyanyelv megtartására kell koncentrálni.⁶⁴

Az 1970-es évek fejleményei

1970-ben és 1978-ban egyaránt komplett csomag született a kiutazási szabályok rendezésére: ezúttal sem törvényben, de legalább már törvényerejű rendeletben foglalkoztak a kérdéssel, amit további kormány- és belügyminiszteri rendeletek pontosítottak. A kivándorlási szabályai azonban nem változtak meg jelentősen. 1970-ben az egyetlen említésre méltó újdonság az volt, hogy a konzuli és a kivándorló útlevél elnyerésének feltételeit nyilvánosságra hozták. Ezek valójában teljesen

⁶² 3169/1964. Korm. határozat, MNL OL XIX-A-83-b-3169/1964. Lásd még MNL OL XIX-A-83-a-288. (1964. máj. 14.)

⁶³ 3204/1963. Korm. határozat. MNL OL XIX-A-83-b-3204/1963.

⁶⁴ Národní archiv České republiky (Prága), fond Kancelář generálního tajemníka ÚV KSČ Gustáva Husáka, ka. 385., inv. č. 1166., sign. 10986.

azonosak voltak: azok kaphatták meg ezen okmányok egyikét, akik szüleikhez, gyermekükhöz vagy házastársukhoz költöztek ki, továbbá Magyarországon nem volt eltartási kötelezettségük és köztartozásuk. Elsősorban az 55 évnél idősebbek távozását engedték meg, fiatakorúak csak gyámhatósági jóváhagyással, hadkötelesek pedig a honvédelmi tárca engedélyével mehettek tartósan külföldre.⁶⁵

1978-ban szintén csekély változást találunk az útlevél- és a kivándorlási szabályok között. A kivándorló útlevelet ugyan végleg megszüntették, de valójában inkább csak helyettesítették a magánútlevélbe pecsételt kivándorlási engedéllyel. A konzuli útlevél is megszűnt, amit a külföldön élő magyar állampolgár magánútlevele váltott fel. Az alapvető szabályok ekkor sem változtak. A kivándorlási engedéllyel az országot elhagyó személynek ezután is le kellett mondania magyar állampolgárságáról (ez a helyzet 1989-ig változatlanul fennmaradt). A kivándorlási engedéllyel távozók magyar magánútlevelükkel továbbra sem térhettek vissza az ország területére, de ha más államban állampolgárságot szereztek, turistaként hazalátogathattak. (Sőt, az MSZMP PB már 1976-ban úgy döntött, hogy még a korábbi illegális emigránsok is hazalátogathatnak, feltéve, hogy már legalább öt év eltelt disszidálásuk óta.)⁶⁶ A legfontosabb változás 1978-ban az volt, hogy a külföldön élő magyar állampolgárok ezután külön engedély *nélkül* is beutazhattak az országba, ha érvényes magyar úti okmányuk volt.⁶⁷ Vagyis egészen 1978-ig a külföldön élő magyar állampolgárokat azonosan kezelték a külföldiekkel, hiszen lényegében nekik is vízumot (beutazási engedélyt) kellett szerezniük. Hozzá kell tenni azonban azt is, hogy a magyar állampolgárok abban az esetben is visszatérhettek Magyarországra, ha az útlevelük lejárt. Ekkor egy külön engedélyt kellett kérniük a hazatérésre az ország valamelyik külképviseletén.⁶⁸

Az 1970-es és az 1978-as szabályozás kapcsán egy Washingtonban 1979-ben megjelent kötet azt állította, hogy a két törvényerejű rendelet eltérése valójában nem olyan nagy, hogy az indokolná egy teljesen új jogszabálysorozat kiadását. A szerzőnek (William Sólyom-Fekete) úgy tűnt, hogy az új szabályozás csak elrejtteni próbálta azt az egyetlen elemet, ami valóban megváltozott, s ami lényegében visszafejlődést jelentett: a külföldön való letelepedés jogának korlátozását. Kivándorlás helyett 1978-tól valóban a külföldön való letelepedés fogalmát használták a rendeletek; s bár megmaradt a kivándorlás is, a hatóságok állítólag ezt nem támogatták. Ennek az az igazi jelentősége – érvelt a szerző –, hogy a kivándorló kérheti a magyar állampolgárságból való elbocsátását,

⁶⁵ 4/1970. Korm. rendelet. Magyar Közlöny 26. (1970) 13. sz. 92–95.

⁶⁶ *Bencsik P.*: Kelet és Nyugat között i. m. 221.

⁶⁷ 6/1978. BM. rendelet 24. §. Magyar Közlöny 34. (1978) 78. sz. 806–810. Harminc napnál hosszabb látogatás esetén azonban tartózkodási engedélyt kellett kérniük.

⁶⁸ 2/1970. BM rendelet. Magyar Közlöny 26. (1970) 13. sz. 95–98.

a külföldön letelepedő viszont nem. Az akkori magyar jog szerint az sem vesztette el a magyar állampolgárságot, aki más állampolgárságot is szerzett. Ennél fogva, aki nem emigrált, az továbbra is magyar állampolgár maradt, s vagy tartózkodott minden, Magyarországgal szemben ellenséges cselekedettől, vagy ha ezt nem tette, jobban járt, ha később nem lépett magyar területre. Ekkor ugyanis könnyen járhatott úgy, hogy nem engedték többé kiutazni az országból.⁶⁹ Az 1978-as jogszabályok születésekor keletkezett levéltári források azonban véleményem szerint nem támasztják alá ezt az elméletet. Egyetlen olyan hozzászólás sem hangzott el ugyanis a politikai és a belügyi vezetés zárt ülésein, amely ilyen célokat fogalmazott volna meg. Lehetséges, hogy az új szabályoknak ilyen következménye lett, az azonban kétséges, hogy a rendeletcsomag kiadásának ez lett volna a motivációja. A párt kivándorlási politikája kapcsán feltárt források pedig egyenesen cáfolják ezt a magyarázatot. Egyszerűen azzal is lehet indokolni ezt a lépést, hogy hazánkban korszakokon átívelő tradíció volt a kivándorlók magyar állampolgárságának megtartása. A dualizmus korában hozott törvények szerint a kivándorlás nem járt a magyar állampolgárság elvesztésével, és az 1909-es kivándorlási törvény elméletileg 1961-ig hatályos maradt. Fentebb ugyan amellett érvelek, hogy a kivándorlók 1948–1949-től feltehetően, 1955 után pedig egyértelműen elvesztették állampolgárságukat. Ezek a lépések azonban a magyar emigrációs politika tradíciói ellenében történtek, a szovjet gyakorlat szolgálai átvételével. A desztalinizálás következtében azonban fokozatosan megindult a visszatérés a korábbi hagyományokhoz. Ennek első eleme a kivándorlás és a külföldi letelepedés egymástól való elkülönítése volt 1955-ben – ezzel ugyanis korlátozott módon, de lehetővé vált a külföldre való távozás az állampolgárság megtartása mellett. Az enyhülés második lépcsője a „külföldi letelepedés” lehetővé tétele a nyugatra távozók számára is (1963). Ezt követően *elvileg* a sikeres kérvényezők szabad döntése volt, hogy kivándorolnak (lemondva az állampolgárságról) vagy külföldön telepednek le (megtartva állampolgárságukat). Ez a döntés idővel valóban egyre szabadabb lett. Ugyanakkor a Kádár-rendszer mind inkább támaszkodni kívánt a külföldön élő magyarságra, és ezért azt támogatta, hogy az újonnan távozók (egyébként meglehetősen szűk) köre tartsa meg állampolgárságát. Ezzel valójában a sztálinista, a Szovjetunióból importált szabály szellemiségével szakított, amely a kivándorlókat hazaárulónak tekintette és megfosztotta állampolgárságuktól.

⁶⁹ *William Sólyom-Fekete: Travel Abroad and Emigration under New Rules Adopted by the Government of Hungary.* Washington, D.C. 1979. 47–56. Ezután a szerző azzal vádolja a magyar kormányt, hogy ezt a kivándorlásra vonatkozó bújtatott tiltást a legnagyobb kedvezmény elnyerése érdekében próbálja álcázni, lásd uo. 58–62.

Ezen a ponton korábbi írásaim állításait részben módosítanom kell. 2019-ig úgy véltem, hogy „egyedül 1961 és 1963–1964 között volt hatályban olyan intézkedés, amely kizárólag a nyugati kivándorlás esetében (a legálist is beleértve) a magyar állampolgárság automatikus elvesztését okozta”.⁷⁰ Az újabb kutatásaim egyértelműen igazolják, hogy az 1961-es dátum helyett korábbi évszámokról lehet beszélni. Az illegálisan kivándorlók esetében már 1939-től élhetett az államhatalom az állampolgárságtól való megfosztással, míg a legálisan Nyugatra távozók 1955-től kezdve biztosan elvesztették állampolgárságukat. Valójában azonban komoly érvek szólnak amellett is, hogy már jóval korábban, 1948–1949 után is ez volt a helyzet.

Összegzés

A kivándorlás és a magyar állampolgárság elvesztésének összefüggése rendkívül ellentmondásosan alakult az 1945 utáni évtizedekben. Az 1961-ig hatályos (1909-ben elfogadott) kivándorlási törvény szerint az emigrálók nem veszítették el állampolgárságukat. Az 1878-as állampolgársági törvénynek viszont volt egy olyan (1948-ig hatályos) előírása, amely tíz év folyamatos távollét után a magyar állampolgárság elvesztését írta elő. 1939-től 1957-ig volt érvényben az a szabály, hogy az illegálisan távozókat meg lehetett fosztani állampolgárságuktól, ám ez nem volt automatikus vagy kötelező. 1948 végétől a nyilvános, kihirdetett szabályok helyett ugyanakkor olyan második normarendszer (pseudojog) jött létre, amelynek előírásai jórészt máig ismeretlenek, de gyakran ellentétesek voltak a formális joggal, és felülírták a nyilvános szabályokat. Emiatt a kérdés kutatói olykor a sötétben tapogatóznak az 1948 és 1955 közötti időszak esetében. 1955-től kettévált a külföldön élő (illetve oda letelepedő) és a kivándorló fogalma. A kivándorlók ettől kezdve automatikusan elveszítették magyar állampolgárságukat. A külföldön élő magyar állampolgár fogalmának bevezetése eredetileg talán csak a már korábban az ország területét elhagyó személyek feletti ellenőrzés bevezetésének szándékával történt – akkor is, ha Nyugaton éltek. De hamarosan (1956-ban) már a frissen távozók is élhettek ezzel a lehetőséggel. Feltehetően már ekkor is leginkább azok, akik szocialista országokba költöztek ki. Ez az újabb különbségtétel 1961 és 1963 között kötelezővé vált: a Nyugatra távozókat megfosztották magyar állampolgárságuktól. Ez a lépés számos furcsa ellentmondást okozott, végül Kádár Jánosnak sikerült elfogadtatnia a már korábban is felvetett javaslatát, így 1963 után a legálisan Nyugatra távozó magyarok is megtarthatták állampolgárságukat. Ez esetben

⁷⁰ *Bencsik P.*: Kelet és Nyugat között i. m. 221.

nem kivándorló, hanem konzuli útlevelet kellett igényelniük. Mindez nem jelenti sem azt, hogy konzuli útlevelet könnyebb lett volna szerezni, sem pedig azt, hogy egyszerűbb volt szocialista országba távozni. A kivándorlás és a külföldi letelepedés kettőssége a rendszerváltásig fennmaradt, és egyformán szigorú korlátozás alá esett. Lassú liberalizálódásról lehet ugyan beszélni, de a legális kivándorlás engedélyezése mindvégig szoros politikai felügyelet alatt állt, és a „kivándorlási/kiköltözési kvóta” alacsony maradt.

A Kádár-rendszer fontos célja volt az emigráció megnyerése, befolyásolása, illetve beillesztése az ország külkapcsolataiba. Ezért időnként gesztusokat tett még az illegálisan távozott személyeknek is. 1970-ben a legfőbb előrelépést az jelentette, hogy az ország legális elhagyásának feltételeit nyilvánosságra hozták. 1978-ban pedig a magyar hatóságokkal rendszeres kapcsolatban lévő, külföldön élő magyar állampolgárok (akik regisztrálták magukat, bejelentették címváltozásait, meghosszabbították úti okmányait) jogot kaptak arra, hogy engedély nélkül is Magyarországra látogassanak. Mivel engedélyt a hazalátogatásra a magyar állampolgárságot elvesztő kivándorlók, sőt a disszidensek is kaphattak (utóbbiak csak hosszabb idő eltelte után és bürokratikusabb módon), ez az év hozta el az igazi (pozitív) megkülönböztetést az állampolgárságukat megtartók számára. Hiszen – ahogy az ausztrál Szövetségi Bíróság is megállapította a Frydenberg-ügy ítéletében – ha egy ország külön engedélyhez köti valakinek a beutazását saját területére, az gyakorlatilag idegen állampolgárnak tekinti azt.

Az állampolgársággal kapcsolatos intézményes erőszak Magyarországon tehát a vizsgált korszak teljes időtartamára kiterjedt, de 1963-tól kezdve ennek az erőszaknak a mértéke jelentősen csökkent. A kivándorlás politikailag motivált korlátozása és 1955 óta létező mesterséges kettébontása (a kivándorló és a külföldön élő magyar fogalmának szétválasztása) ugyanakkor csak az 1989 őszen elfogadott új törvénnyel szűnt meg.

EMIGRATION AND HUNGARIAN CITIZENSHIP, 1948–1978

By Péter Bencsik

SUMMARY

State socialist regimes generally prohibited emigration altogether. Nevertheless, many people managed to leave the territory of Hungary, either legally or illegally, after the consolidation of the Communist regime. Those who left were branded as enemies and untrustworthy by the regime, which, however, periodically tried to lure back some of them by proclaiming amnesty or to at least draw them under its political influence.

This duality resulted in the question of the Hungarian citizenship of the emigres remaining unsettled, and later contradictory regulations were made, distinguishing between emigres to „friendly” and Western countries, as well as between politically trustworthy and hostile emigres, sometimes on the basis of the date when they left Hungary. The chronological limits of the paper are marked by the second Hungarian Act of Citizenship (1948) and the third set of passport regulations (1978). The author explores the stormy relationship between emigration and citizenship rights in these three decades mainly on the basis of primary sources.